

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
և ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ավելի քան տասնհինգ ու կես դար հայ ժողովուրդը, շնուպցող ստեղծագործական ավյունով ու աշխատասիրությամբ, կերտում է իր հոգևոր մրշակույթի շենքը այն պատվանդանի վրա, որի հիմնաքարերը կոփել է մեր գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը:

Հայկական գրերի ստեղծումն ազգային ինքնագիտակցության հասունության վկայական էր, որն իր հերթին խոսում է այն մասին, որ IV դարում զգալի առաջընթաց էր ապրել հայ ֆեոդալական ազգի կազմավորման պրոցեսը: Սակայն նույն խոռվահույզ IV դարում, երբ նախարարների և եկեղեցու դիմադրության պատճառով ի դերև ելան Արշակունիների՝ հայ պետական իշխանության կենտրոնացման ուղղությամբ թափած ճիգերը, Հայաստանն, ընկնելով բարդ միջազգային դրության մեջ, ի վերջո 387 թվականին կանգնեց երկրի բաժանման տխուր փաստի առջև: Չնայած դրան հայ ֆեոդալական ազգի կազմավորման ընթացքը չխզվեց, քանի որ այն հենվում էր իրենց վերելքն ապրող նոր, ֆեոդալական սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վրա: Երկրի բաժանումը, ինչպես գիտենք, չհազեցրեց պարսիկների և բյուզանդացիների ախորժակը: Երեք տասնամյակ անց հայկական թագավորությունը երկու գիշատիչ պետությունների ճիրաններում կնքեց իր մահանացուն: Բայց երկրի բաժանումը մյուս կողմից, դեռևս IV դարի վերջերից առաջ բերեց ազգային ինքնապաշտպանության խնդիրը, որը հայ պետական և հոգևոր գործիչներին օրինաչափորեն հանգեցրեց մասնատված ժողովրդի ներքին դիմադրության կազմակերպման ու համախմբման գաղափարին:

Հենց այդ ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային պատմության թատերաբեմ է բարձրանում և զլխավոր դերակատարների շարքը կանգնում մի նոր գործոն: Հայոց եկեղեցին, որը հաղթանակած ֆեոդալական կարգերի հուժկու հենարանն էր դարձել և ինքն արդեն պատկառելի տնտեսական ու քաղաքական ուժ էր ներկայացնում, այդ ժամանակ՝ աշխարհիկ իշխանության հոգևարքի պայմաններում զլխավորեց տրոհված հայ հասարակության համախմբման գործը: Իր գաղափարական ազդեցությունը ժողովրդական լայն ղանգվածների վրա ուժեղացնելու նպատակով հոգևոր դասի առաջադեմ ներկայացուցիչները, քաջ գիտակցելով ժամանակի պահանջը, ձգտում էին հրաժարվել եկեղեցու կողմից ընդունված, բայց ժողովրդի համար անհասկանալի հունարեն և ասորերեն լեզուներից, դրանով միաժամանակ աշխատելով դռները փակել օտար քաղաքական ազդեցություն անցկացնող այլազգի հոգևորականության առջև: Առաջ է գալիս հայ ազգային գիր ու գրականություն ունենալու սուր պահանջ:

Հանճարեղ գիտնական և մեծ հայրենասեր Մեսրոպ Մաշտոցը, ընդառաջ գնալով այդ հասունացած հասարակական պահանջին, ստեղծեց հայկական նշանագրեր, որոնք զարգացման ամենալայն հեռանկարներ բացեցին հայոց լեզվի, տեսական մտքի և բուհասարակ հոգևոր մշակույթի առջև: Անտարակույս, Մաշտոցը, որպես իր ժամանակի զավակ, առաջին հերթին մտահոգված էր գրերի ստեղծումով նպաստել քրիստոնեությունից տարածմանը և հասկանալի դարձնել նոր կրոնական ուսմունքը լայն ժողովրդական զանգվածներին, որոնք իշխանություն ճնշման տակ հրաժարվել էին իրենց հին աստվածներից և ընդունել քրիստոնեական կրոնը:

Գրերի ստեղծումը անմիջականորեն կապված էր քրիստոնեությունը մայրենի լեզվով քարոզելու և այն ժողովրդի գիտակցության մեջ արմատավորելու հետ, մի խնդիր, որի իրականացումը կենսականորեն շահագրգռվում էր իշխող դասերին: Այդ հրամայական պահանջի արտահայտությունն էր ֆեոդալների ամենաբարձր ներկայացուցիչներ Վռամշապուհ թագավորի և կաթողիկոս Սահակ Պարթևի եռանդուն կազմակերպական գործունեությունը հայոց գրերի ստեղծման հարցում:

Ազգի կենսունակ ուժերը համախմբելու նպատակով, ֆեոդալական պետականության քայքայման և նախարարների կենտրոնախույս ձգտումների աճի պայմաններում, հայոց կկեղեցին աշխատում էր հենվել միակ վստահելի ուժի՝ ժողովրդական լայն զանգվածների վրա: Նա պետություն էր պետության մեջ, որն իր ձևերում էր պահում երկրի հոգևոր, գաղափարաբանական կյանքի սանձը: Սեփական գրի ու գրականության կարիքն առաջին հերթին զգում էր Հայաստանի այն հասարակական շերտը, որի ձևերում էր գտնվում գաղափարական աշխատանքի մենաշնորհը, այսինքն հոգևորականությունը: Եվ եթե գրերի ստեղծումով ավելանում էր կկեղեցու ուժն ու ինքնուրույնությունը, ապա դրանով իսկ լուծվում էր ազգային անկախության համար ծավալվող պայքարի կարևոր խնդիրներից մեկը, քանի որ այն ժամանակվա գաղափարական պայքարը ինչպես երկրի ներսում, այնպես և արտաքին թշնամիների դեմ դրսևորվում էր կրոնական ուսմունքների գոտեմարտի ձևով: Այդ է պատճառը, որ գրերի գյուտը իրեն իսկ Մաշտոցի ու նրա ժամանակակիցների կողմից գիտվում էր որպես մի միջոց «ճիշտ» հավատը պաշտպանելու և «սխալ» ուսմունքները մերժելու համար: Իսկ տվյալ ժամանակաշրջանի ինչպիսի կենսական, երկրային, այսինքն հասարակական ու քաղաքական շահեր էին արտահայտում այդ «ճիշտ» և «սխալ» հավատները, հայտնի է ինչպես հայկական, այնպես և պարսից, հունաց ու ասորվոց բազմաքանակ սկզբնաղբյուրներից: Ուստի, կարծում ենք, որ հին և նոր նախապաշարմունքներից ազատ գիտական միտքը, Մաշտոցի գործի բնույթը բացահայտելիս, չի կարող մի կողմից դիտել նրան որպես իր արածի արժեքը չգիտակցող սոսկ կրոնական գործիչ, իսկ մյուս կողմից կտրել նրան իր պատմական գեղանից և փաստերի մեկուսի ժողովմամբ ներկայացնել որպես մեր օրերի աշխարհիկ պետական մտածելակերպ ունեցող անձնավորություն:

Գրերի գյուտը հոգևոր մշակույթի զարգացման ու պահպանման նյութական հիմքերի հիմքն էր: Մեր ժողովրդի պատմության մեջ սկսվեց նոր շրջան: Գիրն ու գրականությունը, գինեկով հայերին հոգևոր զենքով և նպաստելով նրանց համախմբմանն ահեղ զավթիչների դիմաց, հնարավորություն

ընձեռեցին ազգային պետականության կործանումից հետո էլ, նվաճված և կախյալ վիճակում շարունակել հոգևոր վերելքի ուղին:

Գրերի գյուտից անմիջապես հետո Հայաստանում ծավալվում է լայն կրթական ու գրական աշխատանք: Մաշտոցը, Սահակն ու նրանց զինակիցները բացում են բազմաթիվ դպրոցներ, ձեռնամուխ լինում երիտասարդության կրթման գործին, աշակերտներ ուղարկում Բյուզանդիա, Ասորիք և Ալեքսանդրիա հունարեն և ասորերեն սովորելու, թարգմանելու և այնտեղից կարելի դր բնագրեր թարգմանության համար Հայաստան բերելու համար: Ինքը Մաշտոցը գնում է Բյուզանդիոն, մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվում Թեոդոս կայսեր կողմից ու թույլտվություն ստանում իր գյուտը տարածելու Հայաստանի բյուզանդական մասում, ինչպես և Աստվածաշնչի ու այլ կրոնական գրքերի ընտիր հունարեն բնագրերը կայսերական մատենադարանից ստանալու համաձայնությունը:

Նույն ժամանակ Սահակ Պարթևը կազմակերպում է թարգմանական աշխատանքը, մի շնորհակալ ձեռնարկում, որն ավելի արագ կարող էր բավարարել գաղափարաբանական կարիքները և միաժամանակ դպրոց հանդիսանալ հայ հեղինակների համար, նրանց ինքնուրույն երկերի և՛ ձևի և՛ բովանդակության հղկման տեսակետից:

Այժմ կանգ առնենք մեսրոպյան գյուտից հետո և նրա շնորհիվ V—VII դարերում երևան եկած կարևորագույն թարգմանական և ինքնուրույն գործերի վրա և նշենք նրանց նշանակությունն ու տեղը հայկական և համաշխարհային գիտության պատմության մեջ:

Հայ թարգմանիչները, բնականաբար, առաջին հերթին ձեռնամուխ են լինում Աստվածաշնչի թարգմանությանը: 405—407 թթ. Սահակ Պարթևը ասորերենից շտապ թարգմանում է այն հայերեն, եկեղեցու ամենաանհրաժեշտ կարիքները հոգալու համար: Դրանից առաջ, 404—405 թթ. Մաշտոցը թարգմանած է եղել Աստվածաշնչի մի մասը՝ Սողոմոնի առակները, իր՝ Սամոսատ քաղաքում եղած ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո: Սակայն այդ թարգմանությունները բնագրից եկող այլընթացվածների և վրիպումների պատճառով ճանաչվում են անբավարար, երբ 434 թ. Կոստանդնուպոլսից իրենց ուսուցիչների հանձնարարությամբ այնտեղ ուղարկված Եզնիկ Կողբացին, Կորյունը, Հովսեփ Պաղնացին և Ղևոնդը բերում են Աստվածաշնչի հունարեն «յոթանասնից» թարգմանության ընտիր բնագիրը: Մաշտոցը և Սահակը, Եզնիկ Կողբացու հետ միասին, ձեռնամուխ լինելով հայերեն բնագրի ստուգման ու ճշտման գործին, փաստորեն կատարում են նոր թարգմանություն, որն իր կատարելությամբ մնում է հայոց գրականության մեջ որպես մի անզերազանց նմուշ և այժմ շատերի կողմից ճանաչված է որպես «թարգմանությունների թագուհի»¹:

¹ Տես V. de La Croze. Thesaurus epistolicus, 11, 3 18-րդ դարի ֆրանսիացի հայագետ Լակրոզի կողմից Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը տրված գնահատականը բաժանում են և այլ անվանի եվրոպացի հայագետներ, ինչպես օրինակ, Սեն-Մարտենը, Շրեդերը, Գետտինգերը և ուրիշներ: Այս հարցի կապակցությամբ մանրամասն տեղեկություններ բերված են Մ և ր ո ս ղ Տ ե ր-Մ ո վ ս ի ս յ ա ն ի աշխատության մեջ՝ «История перевода Библии на армянский язык», С.-Петербург, 1902, և Գ. Զ ա ր պ հ ա ն ա յ յ ա ն ի «Մատենադարան հին հայոց թարգմանութեանց (IV—XIII դդ.)», Վենետիկ, 1889, գրքում:

Դժվար է գերազնահատել Աստվածաշնչի թարգմանության նշանակությունը հայոց հին գրականության, դիտության, մատենագրության և հին հայերեն գրական լեզվի զարգացման գործում: Նախ և առաջ, այդ թարգմանությունը, արտահայտելով հայոց լեզվի արդեն բարձր զարգացման մակարդակը, հզոր միջոց հանդիսացավ այն համազգային գրական լեզու դարձնելու համար, որը գրականության և տեսական մտքի զարգացման նախապայմանն է: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության լեզուն, կատարված ժամանակի ամենաառաջավոր, գիտուն և նրբաճաշակ հայ գործիչների կողմից, օրինականացրեց և վավերացրեց խոսակցական հայերենը, աննախընթաց շափով բարձրացրեց նրա կշիռն ու ազդեցությունը ինչպես իրենց իսկ հայերի, այնպես էլ հարևան ժողովուրդների աչքում: Իր հնդինակությամբ Աստվածաշունչը ժողովրդական կենդանի հայերենը դասեց «աստծո հետ խոսելու համար ստեղծված» լեզուների շարքը և դրանով իսկ թոթափեց այլազգի հոգևոր լուծը: Դա ունեւր կարեւոր քաղաքական-հասարակական նշանակություն: Խոսակցական հայերենը դարձավ եկեղեցու պաշտոնական լեզու և երբ 428 թվականին երկարատև հոգեվարքից հետո պարսիկների և հույների մահացու հարվածներից մարեց հայկական Արշակունյաց թագավորությունը, եկեղեցին յուրօրինակ միավորող ուժ հանդիսացավ Հայաստանի պարսկական և բյուզանդական հատվածների համար, իսկ հայ գրական լեզուն սկսեց կատարել համընդհանուր պետական լեզվի դեր: Երկրի համարյա բոլոր գավառներում ստեղծված վանքերն ու դպրոցները արագ տարածեցին մեսրոպյան գյուտը, հոգևոր կյանքի արթնացրին հայ հասարակության տարրեր խավերը և, ներդրավելով նրանց ամենակարող ուժերը հոգևորականության շարքերը, հիմք դրեցին մի հզոր հոգևոր շարժման, որը ձեռքեց եկեղեցական նեղ պաշտամունքային շահերի շրջանակը և դարձավ հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի արտահայտիչը:

Աստվածաշնչի թարգմանությունը մեծ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի այն ժամանակվա մտավոր կյանքի համարյա բոլոր բնագավառների համար: Թանն այն է, որ Աստվածաշունչն իր բովանդակությամբ, իր հանրագիտարանային բնույթով շոշափում էր հասարակական գիտակցության գրեթե բոլոր ձևերը՝ բարեյազդիտությունը, փիլիսոփայությունը, իրավունքը, գեղարվեստական գրականությունը, հասարակական-քաղաքական միտքը, պատմագրությունը և այլն: Աստվածաշնչի, նրա Հին և Նոս կտակարանների կատարյալ թարգմանությունները տվեցին այդ բազմապիսի բնագավառների հայալեզու տերմինները և ձևուն արտահայտչաձևերը, որոնք որպես գրանցված ու վավերականացված շափանիշներ հնարավոր դարձրին և՛ ինքնուրույն, և՛ թարգմանական գրականության հետագա ձեպընթաց զարգացումը:

Հայ թարգմանական գրականության առաջնեկը՝ Աստվածաշունչը, համաշխարհային գրականության մեջ այդ երկի թարգմանությունների շարքում գրբավում է վեցերորդ տեղը (լատիներեն, ասորերեն, եթովպերեն, ղպտերեն, գոթերեն թարգմանություններից հետո): Այն կատարվել է գլխավորապես Սահակ Պարթևի կողմից, Մեսրոպ Մաշտոցի և Եղնիկ Կողբացու անմիջական աշխատակցությամբ, Հովսեփ Պաղնացու, Հովհան Եկեղեցացու և մի քանի այլ թարգմանիչների մասնակցությամբ:

Աստվածաշնչի թարգմանությունը, բացի հայկական գրականության հիմքը դնելուց, հանդիսացավ մի նոր կրթության դպրոց, որի հնոցով պարտա-

վոր էր անցնել ամեն մի գրագետ: Եթե հաշվի առնենք ֆեոդալական հասարակարգում եկեղեցու ունեցած հեղինակությունը և ուժը, ինչպես և այն կարևորագույն հանգամանքը, որ եկեղեցու ձեռքում էր գտնվում ողջ կրթական գործը, ապա հասկանալի կդառնա Աստվածաշնչի դերը միջնադարյան դպրության ու գիտության զարգացման գործում, մանավանդ ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում: Այդ ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր հեղինակների մտայնությունը, հաղվագյուտ բացառությամբ, հագնեցված էր Սուրբ գրքի բովանդակությամբ, քանի որ կղերին պատկանելու առաջին և կարևոր նախապայմաններից մեկը Աստվածաշունչը քաջ իմանալն էր: Ամեն մի գիտնական պարտավոր էր իր երկի մտքերն ու դրույթները համաձայնեցնել Աստվածաշնչի հետ, մի հանգամանք, որ շափազանց կաշկանդում էր մտքի խիզքը և գիտությունը դարձնում կրոնի սպասարկու: Գրա կնիքը մենք տեսնում ենք նաև թարգմանական գրականության վրա, թարգմանվող երկերի ընտրության հարցում:

Աստվածաշնչից հետո հայ թարգմանիչները ձեռնամուխ են լինում բազմապիսի եկեղեցական գրքերի թարգմանությանը: Ավագ թարգմանիչների կողմից, դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի կենդանության օրոք և թերևս նրանց հակողությամբ թարգմանվում են Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», այնուհետև «Պատարագամատույցը», աստվածաբանական տարրեր մեկնություններ, Ճառեր, եկեղեցական կանոններ, վարքագրական բնագրեր և այլն: Հայ դպրության հիմնադիրների կենդանության ժամանակ և նրանցից հետո կատարված աստվածաբանական երկերի հայկական թարգմանությունների գրադարանը պահպանել է բազմաթիվ երկեր, որոնց հունարեն չնագրերը շեն պահպանվել, ինչպես օրինակ, Իրենեոսի (Երանոսի), Տիմոթեոս Կուզի, Արիստիդես Աֆենացու, Վնթիպատրոս Բոստրացու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Ապոլինարի, Գիոնիսիոս Ալեքսանդրացու, Հովհան Ոսկերերանի և շատ այլ հեղինակների գործեր²: Այդ թարգմանությունները, շնայած նրանց կրոնական բովանդակությանը, լույս են սփռում քաղաքական, գաղափարական ու միջազգային հասարակական հոսանքների պատմության բազմապիսի երկվայթների վրա և ըստ արժանվույն բարձր են գնահատվել եվրոպական բանասիրության և աղբյուրագիտության կողմից: Գործերը թարգմանվում էին և՛ հունարենից և՛ ասորերենից:

Առաջին հերթին լրացնելով քրիստոնեական գրականության պահանջը, հայ թարգմանիչները դիմում են այն ժամանակվա գիտության տարրեր ճշողերին և հարստացնում հայոց գրականությունը գիտական ու գրական բնագրերի մեծարժեք թարգմանություններով:

Կանգ առնենք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի (V—VII դդ.) գիտության տարրեր բնագավառների և գրականության կարևորագույն թարգմանական հուշարձանների վրա, որոնք մեծապես հարստացրել են հին հայկական մշակույթը, օրինակ ծառայել հայ հեղինակների համար, իսկ որոշ գործեր էլ հայերենի միջոցով մտել համաշխարհային գրականության մեջ:

2 Այդ թարգմանությունների առավել լրիվ մատենագրությունը տե՛ս Գ. Զարպհանալյանի վերոհիշյալ գրքում (նյութերն զասավորված են այբբենական կարգով): Այս օգտաշատ աշխատության մեջ, բնականաբար, շեն մտել գրքի լույս բնծայումից հետո հայտնաբերված հայերեն թարգմանությունները, մեծ մասամբ գիտա-փիլիսոփայական բնույթի թարգմանական գործերը, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև:

Հնագույն պատմագրական երկերի թարգմանությունների թվին են պատկանում IV դարի ականավոր հույն պատմիչ Եվսեբիոս Կեսարացու (264—340 թթ.) վերը հիշատակված «Եկեղեցական պատմության» և «Քրոնիկոնի» թարգմանությունները, ընդ որում առաջինը Մաշտոցի հանձնարարությամբ թարգմանվել է ասորերենից 416—420 թվականներին³, իսկ «Քրոնիկոնը» նրա մահվանից հետո V դարի կեսերին հունարեն ընագրից⁴: Այդ երկու գործերի թարգմանությունը նշանակալից երևույթ պետք է համարել հայ պատմագրության համար: Բացի նրանից, որ ինչպես և ամեն երկ, թարգմանվելով հայերեն, դառնում էր հայկական գիտության ու գրականության փաստ, նրանք օրինակ հանդիսացան հայ հեղինակներին պատմական գործեր ստեղծելու և Հայաստանի պատմությունն արձանագրելու համար: Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմության» օրինակով հայկական եկեղեցու պատմության ստեղծման առաջին փորձը կատարեց Ազաթանգեղոսի կեղծանվան տակ ծայրված հայ հեղինակը: Գեոևս ակադ. ն. Մառք հայտնել է այն միտքը, որ Ազաթանգեղոսի «Պատմության» հեղինակն, ամենայն հավանականությամբ, ինքը Մաշտոցն է⁵: Այդ ենթադրությունը մինչև այժմ էլ վիճելի է համարվում: Սակայն, մեր կարծիքով, ն. Մառի կողմից արտահայտված միտքն ունի որոշ հիմքեր: Այսպես, օրինակ, հայագետներն անհրաժեշտ ուշադրություն շեն դարձրել «Ազաթանգեղոսի» նախաբանի վրա, որտեղ հեղինակն այլաբանորեն խոսում է հայոց գրերի ստեղծման, Հայաստանի՝ երկու ահեղ թշնամիների արանքում գրտնրվելու մասին և, նմանեցնելով իրեն ու իր ընկերներին խիզախ վաճառականների, խոսում է օտարության մեջ թանկարժեք քարերի հայթայթման մասին, որոնք բերվում են հայրենի երկիրը և խնդություն պատճառում ոչ միայն թագավորին, այլև ամբողջ ժողովրդին:

Հայաստանում քրիստոնեության տարածման պատմությանը նվիրված այդ աշխատությունից հետո երևան եկան Կորյունի, Փավստոս Բուզանդի, Նդիշեի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու և այլոց պատմագրական երկերը, որոնք այժմ պատվավոր տեղ են գրավում համաշխարհային պատմական գրականության մեջ: Իսկ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոնը», որի բնագիրը չի հասել մեզ ոչ հունարեն, ոչ էլ մի այլ լեզվով, միջազգային գրականության սեփականություն դարձավ հայերեն թարգմանության շնորհիվ: Գեո անցյալ դարի սկզբներին անվանի հայագետ Մ. Ավդերյանը թարգմանեց «Քրոնիկոնը» գրաբարից լատիներեն և դրեց այն գիտական լայն շրջանառության մեջ⁶:

Պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում Նոննոսի անունը կրող պատմա-ճարտասանական և առասպելաբանական բնույթի մեկնությունները: Սրբանց հին հայերեն թարգմանությունն ավելի լրիվ ու ամբողջական է, քան պահպանված հունարեն ընագիրը⁷: Նոննոսի երկի թարգմանության միջոցով վաղ

3 Տես Գ. Տեք-Մկրտչյան, Հայ մատենագրության հնագույն թվականները, «Շողակաթ», 1913, Վաղարշապատ, էջ 162:

4 Գ. Չաբայհանյան, նշվ. աշխ., էջ 54 և 434:

5 Տես Н Я Марр Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, «Записки Вост.-чюного отд. имп. Русского археологического общества», том XVI, 1905. СПб, стр. 157—158 и 182:

6 Լատիներեն թարգմանությունը Մ. Ավդերյանը հրատարակել է հայերեն ընագրին զուգահեռ՝ Eusebii Pamphili Caesariensis episcopi Chronicum, Venetiis, 1818 զրբում:

7 Նոննոսի անունը կրող բնագիրը հրատարակել է Լ. Մանանդյանը, տես Nonnos, Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, Marburg, 1903:

Ֆեոդալական Հայաստանի գրասերները հնարավորություն ունեցան ստանալու մանրամասն տեղեկություններ հին հունական պատմության, դիցարանության մասին, ծանոթանալու հին աշխարհում տարածված գրույցների ու ավանդությունների հետ: Իր բազմաբովանդակ տվյալներով Նոննոսի գրվածքների բավարարում էին հայ հասարակության՝ դեպի հարուստ հին հունական մշակույթն ունեցած մեծ հետաքրքրությունը, նամանավանդ հունական կողմնորոշում ունեցող շրջաններում: Այդ գրվածքները հարմար էին նաև այն առումով, որ մատուցվում էին քրիստոնյայի տեսակետից և, բավարարելով հարուստ հունական անցյալի հանդեպ առաջացած հետաքրքրությունը, պահում էին այն եկեղեցու զաղափարական հսկողության տակ:

Մեծ նշանակություն ունեցավ գրական հին հայերենի զարգացման համար V դարում կատարված Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականության» թարգմանությունը⁸, որը մեծապես օգնեց գրաբարի՝ այն ժամանակվա համազգային գրական լեզվի կանոնավորմանն ու կայունացմանը: Թրակացու «Քերականությունը» նվիրված V—VII դարերի հայկական մեկնաբանությունները, ինչպես և նույն ժամանակամիջոցում կատարված ճարտասանական երկերի թարգմանությունները ստեղծեցին հայերենագիտության ամուր հիմքեր և բարձրացրին հայոց լեզվի ուսումնասիրումը գիտության մակարդակի:

Այդ գործերը միաժամանակ զգալի դեր խաղացին հայ գեղաբիտակական մտքի զարգացման գործում, քանի որ քերականությունն ու ճարտասանությունն այն ժամանակ իրենց մեջ ընդգրկում էին և արվեստի տեսության ու գրականագիտության խնդիրներ: Այդ տեսակետից նշանակալից է հելլենիստական աշխարհի էսթետիկական մտքի ուշագրավ ազդյուններից մեկի՝ «Պիտոյից գրքի» հայերեն թարգմանությունը⁹: Հայ ազգային ավանդությունը վերագրում էր այն Խորենացու գրչին, սակայն վերջին տասնամյակների ընթացքում կատարված բանասիրական պրպտումները ցույց տվեցին, որ այն հիմնականում թարգմանական գործ է, որոշ հայկական լրացումներով: Այս գործը պատկանում է այսպես կոչված հունարան դպրոցի թարգմանությունների հնագույն շերտին և, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է V դարի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում հունարան դպրոցի ամենաերևելի ներկայացուցիչներից մեկի՝ պատմահայր Մովսես Խորենացու կողմից: Թարգմանիչն օգտվել է հունարեն ճարտասանական մի ձևանարկից, որի բնագիրը չի պահպանվել, սակայն նրա մեջ օգտագործված հույն հեղինակների՝ Աֆաոնիոսի (IV դ., սա «Պիտոյից գրքի» հիմնական ազդյուն է), Թեոն Ալեքսանդրացու (III դ.) և Նիկոլայոս Սոփեստեսի (V դ.) երկերը հասել են մեզ¹⁰:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում հունարենից և ասորերենից թարգմանվեցին նաև գեղարվեստական գրականության ուշագրավ նմուշներ՝ Ողոմպիանի (Նզովպոսի) և Խիկար Իմաստունի՝ առակները, կեղծ-Կալիսթենեսի «Վարք Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ» վեպը, «Բարոյախոս» («Ֆիզիոլոգ») կոչեցյալ

⁸ Հայերեն բնագիրը հետադասության հետ միասին տես Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, գրքում:

⁹ Հրատարակվել է Մովսես Խորենացու անվան տակ. տե՛ս «Մատենագրութիւնք Մովսեսի Խորենացույ», Վենետիկ, 1865:

¹⁰ Տե՛ս A. Baumgartner, Über das Buch „die Chrite“, Leipzig, 1886 (հրատարակվել է հայերեն թարգմանությամբ «Բազմավեպում», 1887—1888 թթ.): Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928 թ.:

բարոյասիրատական առակագիրքը, որոնք լայն տարածում գտան Հայաստանում և որոշակի դեր խաղացին համապատասխան գրական ժանրերի զարգացման գործում: Գեղարվեստական գրականության հետաքրքիր նմուշներին հին հայ ընթերցողը ծանոթանում էր նաև դավանաբանական, պատմական և մեկնողական երկերի թարգմանության միջոցով, որոնք շատ հաճախ գրված էին լինում հյուսիս, պատկերավոր լեզվով և կարող են դիտվել նաև որպես գեղարվեստական գրական երկեր, ինչպես, օրինակ, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ը, Հովհ. Ոսկեբերանի, Իրենեոսի, Նալիփան Կիպրացու և այլոց գործերը:

Հայ իրավաբանական մտքի սկզբնավորման համար, բացի Աստվածաշնչում առկա օրենքներից, արժեքավոր էին նաև եկեղեցական տիեզերական կոչվող ժողովների կանոնների թարգմանությունները, որոնց ազդեցությունը հին հայկական իրավունքի վրա բավականին շոշափելի է:

V—VIII դարերի հնագույն հայկական թարգմանությունների զրադարանում զգալի թիվ են կազմում նաև բնագիտության հարցերին նվիրված երկերը: Այսպես, օրինակ, V դարում հունարենից թարգմանվեց Բարսեղ Կեսարացու վերոհիշյալ «Մեկնութիւն վեցօրեայ արարչութեան» երկը, նվիրված տիեզերագիտության և աստղաբաշխության հարցերին: Այս երկի ընդարձակ հատվածների մենք հանդիպում ենք մեծանուն հայ հեղինակներ՝ Նզնիկ Կողբացու և Անանիա Շիրակացու գրվածքներում: Նույն ժամանակ թարգմանվեցին նաև Ասկլիպիադեսի բժշկագիտական գործը (պահպանվել է ոչ ընդարձակ մի բեկոր), Նալիփան Կիպրացու՝ թանկագին քարերին նվիրված գրվածքը, կեղծ-Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» երկը, որը գրական նշանակություն ունեցավ հայկական աշխարհագրության զարգացման համար, Գրիգոր Նյուսացու և Նեմեսիոս Նեմեսացու ուշագրավ անատոմիական գրվածքները և այլ բնագիտական երկեր: Պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակ կատարված պիտի լինի նաև էվկլիդեսի «Երկրաչափութեան» առաջին թարգմանությունը, որը մեզ չի հասել:

Սակայն պատմական, քերականական և բնագիտական երկերի թարգմանությունները զիջում են գիտության մի այլ կարևոր բնագավառին, այն է՝ փիլիսոփայությանը, մի բնագավառ, որի զարգացման գործում հայ մշակույթը մեծապես պարտական է այսպես կոչված հունարան դպրոցին:

Ինչպես ասացինք, փիլիսոփայական բնույթի բնագրերի թարգմանությունը առաջին անգամ հայ թարգմանիչները հանդիպեցին Աստվածաշնչում և այդ քննությունը նրանք բռնեցին փայլուն կերպով: Բայց այն չէր կարող բավարարել դիտական փիլիսոփայական մտքի պահանջները, թեև ոչ փիլիսոփայական տերմինոլոգիայի ստեղծման առումով: V—VI դարերը, իրենց հոգեկան բարձր լարումով, հասարակական և գաղափարական սուր բախումներով, առաջ էին բերել փիլիսոփայական և տեսական-քաղաքական գրականության մեծ պահանջ: Իշխող գասակարգերի տարրեր շերտերը, իրենց ձգտումների և տեսակետների ձևավորման ու դրսևորման նպատակով դիմեցին, ինչպես և գիտության այլ բնագավառներում, անտիկ հասարակության անսպառ շտեմարանին, իսկ Նզնիկ Կողբացին, առաջին հայ իմաստասերը, օգտագործելով բազմաթիվ հունական ազդյուններ, ստեղծեց առաջին ինքնուրույն փիլիսոփայական երկը՝ «Նզնիկ աղանդոցը», որը հանդիսացավ հայ ժողովրդի օտար բրունակալության դեմ ծավալած պայքարի գաղափարական արտահայտությունը: Նզնիկն իր երկում թարգմանաբար բերում է ընդարձակ հատվածներ հույն հե-

ղինականների գործերից՝ Եպիփան Կիսրացու «Գիրք հերձուածոց»-ից, Արիստիդես Աթենացու «Ջատագովութիւն»-ից, Քարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ից, Մեթողիոսի «Վասն անձնիշխանութեան» երկից, ինչպես նաև Աղամանտիոսի և Քեոզոր Մոպսուեստացու գրվածքներից: Եզնիկի կողմից օգտագործված երկերը դեռևս V դարում թարգմանվել էին առանձին, որոնց մի մասը, հավանաբար, հենց իրեն՝ հմուտ հունագետ ու թարգմանիչ Եզնիկ Կողբացու կողմից, բնդ որում Արիստիդեսի «Ջատագովութեան» և Մեթողիոսի «Վասն անձնիշխանութեան» հին հայերեն թարգմանությունները ունեն բնագրի արժեք, քանի որ դրանց հունարեն բնագրերը լրիվ չեն պահպանվել:

Փիլիսոփայական թարգմանական գրականության հնագույն շերտին են պատկանում հելլենիստական աշխարհի ականավոր դեմքերից մեկի, I դարի խոշորագույն փիլիսոփա Փիլոն Երրայեցու երկերի հայերեն թարգմանությունները, կատարված V դարում: Նրա գրչին պատկանող բազմաթիվ գործերից շատերը նույնպես պահպանվել են միմիայն հայերեն թարգմանությամբ. օրինակ, «Յաղագս նախախնամութեան», «Վասն լինելութեանն», «Լուծմունք ելիցն», «Առանց պատրաստութեան ի Սամփսովն», «Յաղագս Յովնանու», «Յաղագս բան ունել և անասուն կենդանեացդ» և այլ երկեր¹¹: Գրանցից բացի նույն ժամանակ հայերեն թարգմանվեցին Փիլոնի և այլ՝ հունարեն բնագրերով մեզ հասած երկերը: Հայ փիլիսոփայության և գրականության մեջ Փիլոնը զգալի հետք է թողել: Քաղվածքներ և առանձին նախադասություններ նրա գրվածքներից հանդիպում են արդեն V դարի հեղինակների մոտ՝ Եղիշեի, Մամբրե Վերժանողի, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և նրան վերագրված «Պիտոյից գրքում», ինչպես և հետագայում Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Մագիստրոսի, Հովհաննես Սարկավազի և այլոց երկերում: Հայ փիլիսոփաներից Հովհաննես Սարկավազը և Հովհան Որոտնեցին մեկնություններ են գրել նրա գործերի մասին:

V դարի վերջից հունարան դպրոցը, որն արդեն բավականին մեծ փորձ էր կուտակել նախորդ տասնամյակներում արդեն իրագործած Փիլոն Երրայեցու, Գիոնիսիոս Թրակացու և «Պիտոյից գրքի» թարգմանության շնորհիվ, բուն գործունեություն է ծավալում: Այդ դպրոցը V դարի կեսերից մինչև VII դարի սկիզբը ստեղծում է գիտության և գրականության բազմապիսի բնագավառներին պատկանող այնպիսի հարուստ գրադարան, որը միջնադարյան հայ մշակույթի բոլոր ասպարեզներում բեղմնավոր հիմք և օրինակ է ծառայում հետագա հազարամյա շրջանի մատենագիրների համար: Այդ դպրոցի ներկայացուցիչները, ձգտելով հարստացնել հայ տեսական միտքը հունական մշակույթի արժեքավոր նվաճումներով, հաղթահարում են առաջին հայացքից անհաղթահարելի թվացող դժվարություններ: Տրամաբանության, քերականության, բնափիլիսոփայության և այլ գիտությունների ներկայացուցիչների գործերը թարգմանելու համար նրանք ստեղծում են հայերեն հատուկ բառապաշար, նոր քերականական դարձվածքներ և հարստացնում են հայ-

¹¹ Այդ բնագրերը հրատարակել է Մ. Ավգերյանն իր կողմից կատարված և զուգահեռ տպագրված յատիներեն թարգմանության հետ միասին. *ab'u Philonis Judaei Sermones tres hactenus inediti, I et II de Providentia et III de Animalibus...*, Venetiis, 1822. *Philonis Judaei Paralipomena Armena. Libri videlicet quator in Genesin; libri duo in Exodum; Sermo unus de Sampson, alter de Jona, tertius de tribus Angelis Abraamo parentibus...*, Venetiis, 1826.

րենը հազարավոր նոր բառերով ու տերմիններով: Այս գործունեության արդյունքը լինում է այն, որ հնարավոր է դառնում մայրենի լեզվով արտահայտել ամենավերացական գաղափարները և թարգմանել աշխարհի ամենաբարդ իմաստասիրական երկերը:

Հունարան դպրոցի հսկայական լեզվաշինարարական աշխատանքի շնորհիվ մի ժողովուրդ, որն ընդամենը մի դար առաջ էր ձեռք բերել իր գիրը և հիմք դրել ազգային գրականության, հնարավորություն է ստանում իր լեզվով կարդալու Արիստոտելի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Քեոն Ալեքսանդրացու և այլ անտիկ հեղինակների փիլիսոփայական ու ճարտասանական երկերը:

Հունարան թարգմանչաց դպրոցի խոշորագույն նվաճումներից մեկն էր հոշակավոր հույն իմաստասեր, անտիկ փիլիսոփայության կարկառուն ներկայացուցիչ Պլատոնի երկերի թարգմանությունը, հավանաբար կատարված V դարի վերջերին: Ինչպես հայտնի է, նոր-պլատոնականությունը V—VII դարերի հայ փիլիսոփայական մտքի ամենատարածված հոսանքներից մեկն էր, և դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հունարանները, մեծ մասամբ իրենց կրթությունը ստանալով Ալեքսանդրիայում՝ նոր-պլատոնականության այդ խոշորագույն կենտրոնում, և հարելով նոր-պլատոնական ուղղությանը, կանգ շառան ոչ մի դժվարության առաջ և հայ բնթերցողին տվեցին «Տիմեոսի», «Փեդոնի», «Եմվտիփրոնի», «Մինոսի» և Պլատոնի այլ երկերի հմուտ թարգմանությունները¹²:

Սակայն հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման համար անհամեմատ ավելի մեծ և դրական նշանակություն ունեցան Պլատոնի հանձարեղ աշակերտ Արիստոտելի գործերի թարգմանությունները, որոնք կատարված լինելով VI դարում հնագույն հունարեն բնագրերից, իրենց ճշգրտությամբ համաշխարհային գրականության մեջ գրավում են առաջնակարգ տեղ: Արիստոտելի «Կատեգորիաների» («Ստորոգութեանց»), «Պերի արմենիասի» («Ցաղագս մեկնութեան») և նրանց նվիրված մի քանի հին մեկնությունների հայերեն թարգմանությունները¹³ եվրոպական բանասիրության կողմից ըստ արժանվույն բարձր են գնահատվել: Մասնավորապես աչքի են ընկնում անդլիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիբերի աշխատությունները, որը մանրազնին հետազոտության միջոցով ապացուցել է Արիստոտելի երկերի հայերեն թարգմանությունների գերազանցությունը այլ հին թարգմանությունների նկատմամբ և արտահայտել այն կարծիքը, որ նույնիսկ հունարեն բնագրերին համեմատ հայերենն ավելի անաղարտ ու ճշգրիտ է հասցրել մեզ Արիստոտելի ստեղծագործությունները, և որ հունարեն բնագրերը հրատարակելիս անհրաժեշտ է համեմատել այն հայերեն հնագույն թարգմանությունների հետ և անհրաժեշտ ճշտումներ

12 Տե՛ս «Տրամախօսութիւնք Քրատոնի իմաստասիրի», Վենետիկ, 1877, ինչպես նաև «Պլատոն, Մինոսի կամ յաղագս օրինաց», Վենետիկ, 1890: Անհրաժեշտ է նշել, որ մենք, հաշիտ առնելով այս թարգմանություններում կիրառվող՝ հունարան դպրոցին յուրահատուկ բառապաշարը և թարգմանության հունարան ձևը, հակված ենք կարծելու, որ տվյալ գործերը հենց V դարում կատարված Պլատոնի երկերի թարգմանություններն են, և ոչ Գրիգոր Մաղիստրոսինը, որը XI դարում հաղիվ թե այնքան կուրորեն հետևած լիներ հունարանների թարգմանության եղանակին: Այս հարցին մենք հույս ունենք անդրադառնալու առանձին հոդվածով:

13 Հրատարակված են «Մատենագրութիւնք նախնեաց. Կորին, Մամբրէ, Դաւիթ Անյաղթ», Վենետիկ, 1833, գրքում:

մտցնել հունարենում¹⁴: Արիստոտելի գործերի VI դարի հայերեն թարգմանությունների տեղը համաշխարհային փիլիսոփայական գրականության մեջ ավելի հստակ պատկերացնելու համար նշենք, որ եվրոպական ազգերից շատերը, այդ թվում նաև մեծ ազգերը, մինչև XIX դարը չեն ունեցել Արիստոտելի գործերն իրենց ազգային լեզուներով:

Հայ փիլիսոփայական մտքի շոշափելի նվաճումներից մեկը պետք է համարել նաև նույն ժամանակ կատարված Պորփյուրի հուշակավոր «Ներածութեան» հմուտ թարգմանությունը, որին իր ընդարձակ մեկնությունն է նվիրել Գավթի Անհաղթը VI դարի սկզբներին¹⁵: Գավթի գրչին է պատկանում նաև Արիստոտելի «Անալիտիկայի» («Վերլուծականը»-ի) մեկնությունը¹⁶, ինչպես և «Սահմանք իմաստասիրութեան» մեծարժեք փիլիսոփայական տրակտատը¹⁷: Հայ մատենագրական տվյալների համաձայն, Գավթի Անհաղթը գրել էր Արիստոտելի «Կատեգորիաների» և «Պերի արմենիասի» մեկնությունները, որոնք սակայն չեն պահպանվել: Գավթի մեծ դեր է խաղացել հունարան դպրոցում, կարելի է ասել, որ նա հղել է այդ դպրոցի ամենակարկառուն դեմքը և իր ստեղծագործություններով մեծապես նպաստել է ինչպես հայ փիլիսոփայական մշակույթի մասնագիտական մակարդակի բարձրացմանը, այնպես և գիտական տերմինոլոգիայի մշակմանը: Ինչպես արդեն ապացուցված է հայագիտական խորագնին աշխատություններով, մասնավորապես ակադ. Հ. Մանանդյանի գործերով, Գավթի Անհաղթն իր ստեղծագործությունները գրել է հունարեն¹⁸ և լայն ճանաչում ստացել հունական աշխարհում: Վերադառնալով Հայաստան, Գավթի, ամենայն հավանականությամբ, ինքն իսկ թարգմանել է իր գործերը հայերեն: Նրա երկու ծավալուն փիլիսոփայական գործերը՝ «Սահմանք իմաստասիրութեան» և «Մեկնութիւն Ներածութեանն Պորփիւրին»¹⁹ բացի ուժեղ դադափարական ազդեցությունից, որ ունեցել են ողջ միջնադարյան հայ փիլիսոփայության վրա, մեծ դեր կատարեցին նաև հայոց գիտական լեզվի կայունացման գործում, Արիստոտելի ու Պորփյուրի երկերի հետ միասին դառնալով բազմաթիվ մեկնությունների առարկա և փիլիսոփայություն ուսուցանելու համար հանրաճանաչ ձեռնարկ:

VI դարի երկրորդ կեսին հունարան դպրոցը հարստացնում է հայ փիլիսոփայական գրականությունը նոր մեծարժեք թարգմանություններով. առաջին հերթին այստեղ պետք է հիշատակել երկու անանուն մեկնություն, նվիրված Արիստոտելի «Ստորոգութեանց» («Կատեգորիաներին») և «Պերի արմենիասի»-ին

¹⁴ St' a F. C. Conybeare, A Collation with the Ancient Armenian Versions of the Greek Text of Aristotle's Categories..., Oxford, Anecdota Oxoniensia, 1892.

¹⁵ Պորփյուրի ներածությունը և նրան նվիրված Գավթի մեկնությունը տես վերոհիշյալ «Կորին, Մամբրէ, Գաւթ Անյաղթ» գրքում:

¹⁶ St' a նույն գրքում՝ «Մեկնութիւն շորեքտասան զլիսոց ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»:

¹⁷ Այս գործը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Վերջին հրատարակությունը՝ ուսերեն թարգմանության հետ միասին տե՛ս Գ ա Վ թ Ա ն յ ա ղ թ, Սահմանք իմաստասիրութեան, համահավաք քննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ուսերեն, առաջաբանը և ծանոթագրութ ունները Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1960:

¹⁸ St' a Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Գավթի Անհաղթի խնդիրը նոր լուսարանությամբ, Վաղարշապատ, 1904, ինչպես Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928:

¹⁹ Գավթի երկու այս երկերի պահպանված հունարեն բնագրերը հրատարակել է Ադոլֆ Բուսեն, տե՛ս Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium, edidit Adolfus Busse, Berolini, MCMIV.

(«Յաղագս մեկնութեան»), որոնք ավանդաբար վերագրվում էին Դավիթ Անհաղթին: Մակայն լիզվական և փիլիսոփայական տեսակետների տարբերությունները, որ բացահայտվեցին Ֆ. Կոնիբերի և Հ. Մանանդյանի կողմից, խոսում են հայ մատենագրության ավանդական հաղորդումների դեմ²⁰: Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ այդ երկու թարգմանական մեկնությունները պատկանում են IV դարի անվանի ասորի փիլիսոփա Յամբրիխոսին, որը գրել է հունարեն. այդ բնագրերն, ինչպես հայտնի է, շեն պահպանվել: Եթե հաստատվի Հ. Մանանդյանի հավանական թվացող կարծիքը, ապա հունարան գպրոցը նոր խոշոր ծառայություն մատուցած կլինի համաշխարհային գիտությանը, մասնավորապես փիլիսոփայության պատմությանը, հարստացնելով այն Յամբրիխոսի երկու կարեոր, կորած համարվող բնագրերով: Իսկ եթե այն չհաստատվի, ապա այդ դեպքում էլ գիտությունը մեծապես շահած կլինի, իր տրամադրության տակ ունենալով Արիստոտելի երկերի հնագույն հայկական մեկնություններ: Տվյալ հարցի վերջնական լուծմանը, մեր կարծիքով, կնքպատի Մատենադարանի կողմից այդ երկու բնագրերից մեկի՝ «Ստորոգութեանց» մեկնության լրիվ տեքստի և նրան զուգահեռ ուսերեն թարգմանության վերջերս լույս ընծայված հրատարակությունը²¹:

Հունարենում կորած բնագրերի թվին են պատկանում վերջերս Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում հայտնաբերված և զուգահեռ ուսերեն թարգմանությունների հետ հրատարակված Հերմես Եռամեծի «Առ Ասկղեպիոս սահմանք»²², Զենոն փիլիսոփայի «Յաղագս բնութեան»²³ և անհայտ հեղինակի «Սահմանք փիլիսոփայական»²⁴ աշխատությունները:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն են ներկայացնում VI դարի վերջին տասնամյակում—VII դարի սկզբին թարգմանված Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց»²⁵, էլիաս-Օլիմպիոդորոսի «Մեկնութիւն ստորոգութեանց Արիստոտէլի»²⁶ աշխատությունները: Թեոն Ալեքսանդրացու ճարտասանական գրվածքի թարգմանությունը, բացի հայ գրականության մեջ խաղաղած գրական դերից, ուշադրավ է նրանով, որ պահպանել է Թեոնի՝ հունարեն բնագրում կորած վերջին շորս գլուխները:

Հունարան գպրոցի թարգմանությունների կարևորագույն ու մեծ մասը

²⁰ Տե՛ս Ֆ. Կոնիբերի և Հ. Մանանդյանի նշվ. աշխ.:

²¹ Տե՛ս «Անանուն մեկնութիւն ստորոգութեանց Արիստոտէլի», համահավաք բնագիրը Ս. Լալաֆարյանի և Վ. Չալոյանի, առաջարանն ու խմբագրությունը Վ. Չալոյանի, թարգմանությունը գրաբարից ուսերեն և ծանոթագրությունները Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1961:

²² Տե՛ս «Հերմես եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք», առաջարանն ու հրատարակումը ակադ. Հ. Մանանդյանի, բնագրի թարգմանությունը գրաբարից ուսերեն Ս. Արևշատյանի, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, Երևան, 1956:

²³ Տե՛ս Զենոն Իմաստասէր, Յաղագս բնութեան, առաջարանն ու հրատարակումը Լ. Խաչիկյանի, «Պետ. Մատենադարանի գիտական նյութերի ծողովածու», № 2, 1949, ինչպես նաև «Трактат философа Зенона „О природе“, перевод с древнеармянского. Предисловие и примечания С. С. Арешатяна, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956:

²⁴ Տե՛ս С. Арешатян, Два древних философских фрагмента «Ритор. О природе» и «Философские определения» (публикация текста, перевод с древнеармянского и предисловие), «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960:

²⁵ «Թէոփեայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» հանդերձ հոյն բնագրաւ ի լոյս էած Յ. Մանանդեան, Երևան, 1938:

²⁶ «Մեկնութիւն ստորոգութեանց Արիստոտէլի, ընծայեալ էլիասի», հրատ. Հ. Մանանդյանի, «Bibliotheka armeno-georgica», I, СПб, 1911:

կազմող փիլիսոփայական գրականությունը կոչված էր զինելու հայ մտավորականներին գաղափարական գոտեմարտում: Պարսիկների և հույների զավթողական քաղաքականության դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն զենք, որը քանակային նկատառումով չէր կարող հուսադրել հայերին, այլ նաև հավասարազոր հոգևոր մշակույթ: Ահա այդ նպատակին էր ուղղված այն դարաշրջանի հայ առաջադեմ մտավորականության ամբողջ հոգեկան կորովը, այդ նպատակն էին հետապնդում և հունարան դպրոցի գործիչները, այդպիսի մեծ ուշադրություն դարձնելով փիլիսոփայական գրականության վրա, որն իր համակողմանի և համապարփակ բնույթով պատասխանում էր գաղափարական վեճերում ծագող և՛ քաղաքական, և՛ դավանարանական, և՛ բնագիտական, և՛ բարոյագիտական բազմապիսի կնճռոտ հարցերի:

Համառոտ հոդվածում հնարավոր չէ կանգ առնել հնագույն հայկական դպրության և թարգմանական գրականության բոլոր ճյուղերի վրա: Բանասերն ու պատմաբանը, գրականագետն ու գիտության պատմությամբ զբաղվող ամեն մի մասնագետ կհագեցնի իր հարցասիրությունը հայ ժողովրդի հոգևոր արշալույսին հեղինակված և թարգմանված երկերի հարուստ գրադարանում: Բացի մեր կողմից շոշափած թարգմանական հուշարձաններից, այստեղ ներկայացված են հին աշխարհի ու վաղ միջնադարի իրավաբանական միտքը և տիեզերագիտությունը, մաթեմատիկան և աստղաբաշխությունը, բժշկագիտությունը, տոմարը և գիտության այլ մասնաճյուղեր:

Այդ թարգմանությունների միջոցով մեր ժողովուրդը դեռևս իր պատանեկության օրերին կամուրջ պցեց դեպի անտիկ աշխարհի հոգևոր հարստությունները, զինեց իր միտքը մարդկության մեծագանձ նվաճումներով և շուտով ինքը ասպարեզ իջավ ինքնուրույն գիտությամբ ու գրականությամբ, աշխարհի բնկալման իր տեսակետներով: Հայ պատմիչներն ու փիլիսոփաները, իրավաբաններն ու բանաստեղծները, բժիշկներն ու բնագետները ստեղծեցին միջնադարի պայմանների համար մի հարուստ հոգևոր գանձարան, որով կարող է պարծենալ ամեն մի ժողովուրդ: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ զուրկ է եղել խաղաղ ու բարեկեցիկ պայմաններից, անընդհատ սպառել է իր կենդանի ուժերի զգալի մասը ռազմի դաշտերում և օտար երկիրների տակ, ասպա առավել ևս ցայտուն կերևա մեր ժողովրդի հոգևոր սխրանքը և տոկունությունը, նրա անհաղթահարելի ձգտումը դեպի լույս և հոգեկան անկախություն:

V դարի արշալույսին ստեղծված ազգային գիրն ու գրականությունը հնարավորություն տվեցին հայ ժողովրդին ավելի համախմբվելու և ազգային պետականության կործանումից հետո էլ ընդդիմակայելու զավթիչների անհատնում շարաններին: Հայ մատենագիրների բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական գործերը հարստացրին համաաշխարհային գրականությունը հարատև հոգևոր արժեքներով և պահպանեցին կորստից այլ ժողովուրդների տեսական մտքի թանկագին հուշարձանները:

Շնորհիվ Մեսրոպ Մաշտոցի, նրա ավագ և կրտսեր աշակերտների սրբաբարոքության, բացվեց հայ ժողովրդի լեզուն, նա ճանաչեց ինքն իրեն և ճանաչվեց մարդկության կողմից: Իր հոգևոր գանձերով նա ճեղքեց անցյալի արյունոտ մղձավանջը և վառ պահելով իր մտավոր ջահը, մտավ սոցիալիստական ազգերի անխախտ բնտանիքը, որպեսզի նոր շնչով փայլեցնի իր մեսրոպատառ ու հայալեզու հոգևոր մշակույթը:

С. С. АРЕВШАТЯН

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ИЗОБРЕТЕНИЯ АРМЯНСКОГО
АЛФАВИТА И ДРЕВНИЕ АРМЯНСКИЕ ПЕРЕВОДЫ

(Р е з ю м е)

В статье рассматриваются исторические условия, предшествовавшие созданию национальной письменности. Автор останавливается на роли армянской церкви, которая с конца IV века, в период агонии Аршакидского царства и позднее, превратилась в один из важнейших политических факторов армянского феодального общества. Автор статьи считает, что изобретение армянского алфавита было связано с задачами широкого распространения христианского вероучения и возрастанием политических функций армянской церкви.

Поскольку идеологическая борьба как внутри страны, так и против внешних враждебных сил в то время проявлялась в форме борьбы религиозных учений, постольку и создание алфавита рассматривалось самим Маштоцем и его современниками как средство борьбы за независимость, выразившейся и в борьбе за укрепление позиций национальной церкви, которая в свойственной ей религиозной форме отстаивала идеи консолидации армянского общества и являлась своего рода идейным вождем в борьбе против враждебных Армении сил.

Благодаря изобретению алфавита и переходу к широкой проповеди христианства на понятном народу родном языке церковь значительно расширила сферу своего идеологического влияния внутри страны, одновременно подорвав здесь устои византийского и персидского влияния, осуществляемого через чуждое армянам иноязычное духовенство.

Но если новосозданная армянская письменность непосредственно служила целям религиозно-идеологической борьбы, то по своему историческому значению она вышла далеко за пределы церковно-догматических интересов и сыграла важнейшую роль в развитии культуры армянского народа и сохранении его национальной самобытности.

Далее автор переходит к рассмотрению переводческой деятельности создателя армянского алфавита Маштоца, Саака Партева и их учеников. В подтверждение выдвинутого выше тезиса о причинах изобретения письменности автор касается вопроса о характере переводимой ими литературы, которая в начальный период ограничивалась исключительно религиозными произведениями и лишь значительное время спустя, после удовлетворения насущных потребностей церкви, стала пополняться научной литературой светского содержания. Автор особо подчеркивает роль армянского перевода Библии, оказавшего существенное влияние на дальнейшее развитие армянской литературы и науки того времени. В статье затрагиваются все области письменной культуры V—VII веков, обогатившиеся благодаря деятельности «школы переводчиков» произведениями античных и раннехристианских авторов. Отдельно останавли-

ваются автор на тех переводах, оригиналы которых утеряны (ряд трудов греческих и сирийских риторов, богословов, историков, философов и т. д.), и отмечает их ценность для истории мировой литературы и науки.

Большое место в статье уделено философским текстам, переведенным в V—VII веках. Наиболее важными в этой области являются переводы трудов Филона Еврея, Платона и особенно Аристотеля. Автор отмечает важную роль этих переводов в становлении армянской философской мысли и в связи с этим отмечает вклад так называемой эллинофильской школы в развитие светской науки и культуры феодальной Армении.

S. S. AREVCHATIAN

DES CAUSES HISTORIQUES DE L'INVENTION DE L'ALPHABET ARMENIEN ET LES TRADUCTIONS ARMENIENNES ANCIENNES

L'article traite des conditions historiques ayant précédé la création de l'écriture nationale. L'auteur y définit le rôle de l'Eglise arménienne se préparant à devenir, dès la fin du IVe siècle, à l'agonie du règne des Arsacides et plus tard, l'un des facteurs politiques essentiels de la société féodale en Arménie. L'auteur considère, par ailleurs, que l'invention de l'alphabet arménien se trouvait rattachée aux questions d'une large propagation de la religion chrétienne et de l'accroissement des fonctions politiques de l'Eglise arménienne.

Dans la mesure où la lutte idéologique s'exprimait alors, à l'intérieur du pays comme à l'extérieur contre l'ennemi, sous forme de doctrines religieuses, la création de l'alphabet arménien signifiait aux yeux de Machtotz et de ses contemporains, la promesse d'une arme nouvelle dans la lutte pour l'indépendance, lutte qui ne différait plus de celle menée en vue du renforcement des positions de l'Eglise nationale, cette dernière préconisant, à sa manière, l'idée de consolidation du régime social et se faisant en quelque sorte le chef moral de l'Arménie.

L'invention de l'alphabet et le déploiement d'une intense propagande, dans une langue accessible au peuple, de la foi chrétienne firent que l'Eglise étendit dans le pays sa sphère d'influence idéologique et qu'elle porta, en même temps, un coup à l'influence perse et byzantine d'inspiration et d'expression étrangère aux Arméniens, exercée par les clergés grec et syrien.

Si l'écriture arménienne répondit, à peine née, aux besoins immédiats de la lutte idéologique et religieuse, elle sut aussi de par sa signification historique franchir les limites des intérêts dogmatiques de l'Eglise, pour s'acquitter du rôle immense qui lui était échu dans le développement de la culture arménienne et la sauvegarde de l'indépendance nationale.

L'auteur de l'article nous fait connaître l'oeuvre accomplie dans la traduction par Machtotz, inventeur de l'alphabet arménien, Sahak Parthev et leurs élèves. A l'appui des thèses rapportées ci-dessus relatives aux causes

de l'invention de l'écriture arménienne, l'auteur touche la question du caractère des ouvrages traduits, religieux au début et qui, beaucoup plus tard, ayant satisfait aux exigences vitales de l'Eglise, s'augmentèrent d'ouvrages scientifiques profanes. L'auteur attire particulièrement l'attention sur la traduction arménienne de la Bible, traduction qui eut une influence décisive sur le développement ultérieur de la littérature et de la science en Arménie. Il nous présente toutes les branches de la culture littéraire des Ve – VIIe siècles, que les „écoles de traducteurs“ enrichirent d'ouvrages d'auteurs antiques et chrétiens primitifs. L'auteur de l'article s'attarde sur les traductions dont les originaux (oeuvres de rhéteurs, théologiens, historiens, philosophes grecs et syriaques) manquent et qui ont une grande valeur quant à l'histoire littéraire et scientifique universelle.

L'article consacre une large place aux textes philosophiques traduits aux Ve – VIIe siècles, comme ceux, notamment, de Philon le Juif, de Platon et plus encore ceux d'Aristote. Ces traductions, comme nous l'indique l'auteur, apportèrent une contribution éminente à l'établissement de la pensée philosophique arménienne, tandis que l'école hellénophile concourait, pour sa part, au développement de la science et de la culture profane de l'Arménie féodale.